

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 11 (Haziran/June 2023), s. 285-296.
Geliş Tarihi-Received: 26.04.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 23.05.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1287986

Halaç Türkçesinde "Yalan" Anlamı Taşıyan *yîpa:ğ/yîpa:q* sözünün Tarihi ve Çağdaş Türk lehçelerindeki Durumu

*The Situation of the Word *yîpa:ğ/yîpa:q*, which means "Lie" in Khalaji Turkish, in Historical and Modern Turkish Dialects*

Taghi SALAHSHOUR HASANKOHAL*
Emine GÜVEN**

Öz

Tarihi ve Çağdaş Türk lehçelerinin pek çok alanı eş zamanlı ve art zamanlı yöntemlerle detaylı bir şekilde ele alınıp işlenmektedir. Bu bağlamda tarihi olarak diğer Ortak Türk lehçelerinden farklı bir gelişim çizgisi takip etmiş olan Halaç Türkçesindeki birçok husus, hâlâ incelenmeyi beklemektedir. Halaç Türkçesinin bünyesinde barındırdığı eskicil dil özellikleri ve söz dağarcığı bu hususların başında gelmektedir. Halaç Türkçesindeki pek çok sözcük, günümüz Türk lehçelerinde yer almakla birlikte belirgin ses farklılıklarından dolayı, çalışmada ele alınan *yîpa:ğ/yîpa:q* "Lüge/yalan" sözcüğünde de olduğu gibi kolay tespit edilememektedir. Eski Uygur Türkçesinden itibaren kullanılmaya başlanan *uşak* sözü, çağdaş Türk lehçelerinde çeşitli biçim ve manalarda varlığını sürdürmekte iken aynı kökten geldiği düşünülen *yîpa:ğ* sözünün bu biçimiyle günümüzde var olduğu tek çağdaş Türk lehçesi Halaç Türkçesidir. Diğer Türk lehçelerinden farklı bir gelişim çizgisi takip etmiş olması bakımından lehçe sınıflandırmaları açısından da özel bir konuma sahip olan Halaç Türkçesinde bu biçimin mevcudiyeti olağandır. Halaç Türkçesindeki sözcüklerin ilk bakışta hiçbir Türk lehçesinde izi kolaylıkla sürülemezken düzenli ses denklileri uygulandığında Türk lehçelerinde de farklı biçimlerde yer almış olduğu tespit edilebilmektedir. Çalışmada, *yîpa:ğ/yîpa:q* sözünün *uşak* sözü başta olmak üzere biçim ve anlamca ilgili olduğu tarihi ve çağdaş Türk dilleri, sözcüğün dilbilgisel hususiyetler gözetilerek biçim, anlam ve köken ilişkisi ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Halaç Türkçesi, Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçeleri

Abstract

Many areas of historical and modern Turkish dialects are being studied in detail using synchronous and diachronic methods. In this context, many aspects of Khalaji Turkish, which has historically followed a different development line from other Common Turkic dialects, still await examination. The archaic language features and vocabulary within Khalaji Turkish are among the foremost of these matters. Many words in Khalaji Turkish are present in modern Turkish dialects, however, due to significant phonetic differences, they cannot be easily identified in studies, as in the case of the word *yîpa:ğ/yîpa:q* meaning "lie". While the word *uşak*

* Dr., Ardahan Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Ardahan/Türkiye, e-posta: taghisalahshour@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8016-3454.

** Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/Türkiye, e-posta: emineguven90@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7889-2489.

has been used since Old Uyghur Turkish, it continues to exist in various forms and meanings in modern Turkish dialects. On the other hand, the word *yīpa:ğ*, which is believed to have the same root, exists in its current form only in Khalaji Turkish, which is the only modern Turkish dialect that has this word. In terms of dialect classification, Khalaji Turkish has a special position due to its distinct developmental path from other Turkish dialects, and the presence of this form in Khalaji Turkish is normal. The words in Khalaji Turkish may not have a traceable counterpart in any other Turkic dialect at first glance, but when regular phonetic equivalences are applied, it can be determined that they also exist in different forms in other Turkic dialects. In the study, the form, meaning, and etymological relationship of the word *yīpa:ğ/yīpa:q*, which is related in form and meaning to the word *uşak* and found in historical and modern Turkish languages, will be examined taking into account the linguistic characteristics of the word.

Keywords: Khalaji Turkish, Historical and Modern Turkish Dialects

Giriş

Türk dilinin Çağdaş lehçeleri eskicil özellikleri farklı oranlarda bünyesinde barındırmaktadır. *Yalan* anlamını taşıyan birçok sözcük tarihî süreçte farklı Türk lehçelerinde kullanılmıştır. Günümüzde unutulmuş ya da ses değişimleri sonucu oluşmuş varyantlarla lehçelerde yaşayan *yalan* anlamı *yīpa:ğ* sözcüğünün kelime başı /y/ türemesi biçimini halen koruyan, sürdüren tek lehçe Halaç Türkçesidir. Sözcüğün tarihî ve çağdaş durumunu kavram alanları ışığında ele alacağımız çalışmanın bir ayağını bu nedenle Halaç Türkçesi oluşturacaktır.

Halaç Türkçesi günümüzde İran adıyla anılan coğrafyanın merkezinde yer alan Halaçistan ve civarında konuşulmaktadır. Halaçlara ait ilk bilgiler Dîvânu Lugâti't-Türk'ten elde edilmektedir. Halaçça araştırmaları ise Minorsky'nin “*The Turkish Dialekt of Khalaj*” (1940) eseri ile başlamıştır. Ayrıca yerli araştırmacı Muhammed Mugaddem, “*Vefs, Aştıyan ve Tefriş ağızları*” (1940) adlı eserinde bölge ağızlarının söz varlığını karşılaştırırken Halaçça sözcüklere de yer vermiştir (Uzunkaya, 2019, s. 2). Halaç ağızı ile daha kapsamlı bir çalışma Gerhard Doerfer tarafından yapılmış ve 1971 yılında “*Khalaj Material*” adı altında basılmıştır (Heyet, 2002, s. 420).

Ayrıca günümüzde Halaç Türkçesi konuşurlarından olan Ali Asgar Cemrasi'nin çalışmaları da Türkoloji açısından önemlidir. Cemrasi hem yerli dil malzemeleri üzerinde çalışma yapmış hem de başka lehçelerden Halaç Türkçesine yaptığı çevirilerle Halaççanın söz dağarcığının korunması ve incelenmesine katkıda bulunmuştur. Cemrasi “*Halaç Tili Grameri*”, “*Karşı Balukka Selam*”, “*Hazret-i Süleymala Karınca Hikâyeti*”, “*Tülkü Matalı*” adlı eserleri ile Halaçça araştırmalarına dil malzemesi noktasında da katkı sağlamıştır. Çalışmada *yīpa:ğ* sözünün *uşak* sözü ve türevleriyle bağlantısı; kökeni, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki izi sürülerek bu sözcüklerin Türk lehçelerindeki anlamları, benzerlikleri/farklıklarına değinilmiştir.

Yīpa:ğ Sözcüğü

Sözcük, Doerfer'in Harrab/Xarrab ağızı esasında hazırladığı Halaçça sözlükte: *yīpa:γ/yīpaq*¹ “*Lüge/yalan*” *yīpa:γ hay*: “*lügen/yalan söyle*” ve *yīpa:ğçı/yīpaqçı* “*Lugner/yalancı*” biçiminde geçmektedir (Doerfer ve Tezcan, 1980, s. 226). Yani Halaç Türkçesinde *yīpa:ğ* sözü *yalan*, eylemi gerçekleştiren için ise *yalancı yīpa:ğçı* sözü kullanılmaktadır. Ayrıca Doerfer sözcüğün Mezra'a-i Nov ağızında *yupaq* ve Mansurabad ağızında ise *yupa:ğ* biçiminde söylendiğini de belirtmiştir (Doerfer ve Tezcan, 1980, s. 226). Günümüz Halaç Türkçesinde hem *yīpa:ğ/yīpaq* hem de *yupaq/yupa:ğ* biçiminde kullanılmaktadır.

Karşıt anlamı olarak da kullanılan sözcüğü hidik-yīpaq (هيدک/يپاق/doğru-yalan), hidik-yupaq (هيدک-يُوپاق) biçiminde Doerfer örnek cümlede göstermiştir: “*Ähmäd yīpa:qç'i-*

¹ Doerfer'in sözlüğünde yer alan *yīpa:ğ*, *yīpa:ğçı* sözündeki (a:) işareti uzun a'yı göstermektedir.

ri, Ähmäd yïpaçï'-här-är, ämma lälasi hidikç'-ri." "Ahmet bir yalancıdır, Ahmet düzenbazdır ama erkek kardeşi doğrucudur." (Doerfer ve Tezcan, 1980, s. 131).

yupaq/yupa:ğ sözcüğünün günümüz Halaç Türkçesinde kullanımı ve *yalan* anlamı taşıdığı Ali Asgar Cemrasi'nin Azerbaycan Türkçesinden Halaç Türkçesine çevirdiği "Tülkü Matalı" "Tilki masalı" ve "Hazret-i Süleyman ve Karınca Hakayeti" "Hazreti Süleyman ve Karınca Hikâyesi" eserlerinde yer alan tanık cümleler göstermektedir. Ancak bu tanık cümlelerde *yupaq* sözcüğü hem q'lı hem de ğ'li biçimde geçmektedir.

"Canumu almışer bi'llah hovluñ	Allaha yemin olsun korkun canımı almıştır
Mutabuğ çün dağar fe'liñle kovluñ	Eyleminle sözün uygun olmadığından
Bu sözler varusu, sende yupağ'ar	Senin sözlerinin hepsi yalandır
Yupağ'ar bidağ üstünde yupağ'ar "	Yalan üstüne bir de yalandır (Halhalî, 2014, s. 76).
Sözümçe yok yupaq rebbü'l-âlemîñ	Ey dünyaların Allah'ı sözlerimde yalan yok
Yupağ haymam sene men éy hudavend	Ey tanrım ben sana yalan söylemem
Dehil taşı meçid mehrabka sovgend	Adak taşı cami ve mihraba yemin olsun
Yupağ erz étigem men bu kelâmu	Sözlerimde sana yalan söylersem
Yuyum bi lehzeçe ekké balamı. (Halhalî, 2014, s. 93).	İki yavrumu aynı anda teneşirde yıkıyayım

Bir başka Halaçça metinde:

Hazret-i Süleyman Haydı:	Hazret-i Süleyman söyledi:
Karınca! Seniñ bu sözleriñyi bi sınaştursam kerek,	Karınca! Senin sözlerini sınavacağım
Eger haydıkların hidik oluğa,	Dediklerin doğru ise,
her ne hişegen sene verim,	ne istersen vereceğim,
Yupağ oluğa, seni hölerim.	Yalan olsa seni öldüreceğim.
karınca haydı:	Karınca söyledi:
-Menim sözlerim hidik 'er. İmtahan etebiliñ.	Benim sözlerim gerçektir .
	Sınayabilirsin

(Kerimov ve Derbendi, 2008, s. 4).

Sözcük günümüz Halaç Türkçesinde *yalan* (doğru olmayan söz) anlamıyla işlek olarak kullanılmaktadır. Metinlerde doğru-yalan biçiminde de karşılaşılmaktadır. Çağdaş Halaççada *يُوپاق* ve *يُوپا:ğ* *yupaq, yupa:ğ* biçiminde telaffuz edilmektedir.

Çağdaş Halaççada varlığını sürdüren *yïpa:ğ* sözcüğünün tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerindeki kökeni, türevleri, kullanım biçimi ve anlamlarının tespiti yapılarak, ilk yazılı eserlerimizden başlamak kaydıyla sözcüğün izi sürülecektir.

İlk yazılı metinlerimiz olan Göktürk Yazıtlarında *yïpa:ğ* (ve kökteş) sözüne rastlanmamaktadır.

Eski Uygur Türkçesi sahası eserlerinden "Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin" metninde *ubat-* biçiminde "*alkınsar ubatsar*" ikileme olarak "*yok olmak/ufalatmak, parçalatmak*" anlamlarında geçmektedir (Doğan ve Usta 2014, s. 355; Hamilton, 2011, s. 14).

Eski Uygur Türkçesi’ndeki *ubat-* biçimi *uşamak* (ufalamak), *uşak* (ufak, küçük) varyantlarıyla da bu dönemde kullanılmaktadır. Tarihî süreçte kökteş olan bu sözcükler “*uşa- ~ ubat-*” biçiminde yazı diline geçmiştir. Kelimenin kökenin b’li veya ş’li olması kesin olmamakla birlikte elimizdeki en eski yazılı kaynak olan *Edgü Ögli Tigin Añug Ögli Tigin* esas alındığında b’li (*ubat-*) biçimden türediği söylenebilir.

Orta Türkçe döneminde ise “*uw-* (ufalamak), *uşat-* (küçültmek, parçalamak, ufalamak), *uwşat-*, (ufalamak), *uşal-* (ufalanmak, parçalanmak), *ufşak* (ufalamak), *uşak* (küçük, dedikodu), *uşakla-* (dedikodu yapmak, laf taşımak)” biçimleri kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinde *uşak*, *ufak* biçiminde kullanılan sözcüklerin Türkçenin tarihî dönemlerinden beri hem b’li (f ~ b ~ p) hem de ş’li biçimde kullanılmasından dolayı Halaç Türkçesindeki *yīpa:ğ* sözünün de Türk dilindeki “*uşak*, *uşakçı*, *uşak söz*” kelimeleri ile kökteş olması muhtemeldir. *yīpa:ğ* sözünün ilk hecesinde cereyan eden /y/ sesi türemesi de Türk dilinin olası ses hadiselerindedir. Türk dilinin tarihî sürecinde her iki biçiminin fiil türevlerinin (*uşakla-* “laf taşımak”, *yobıla-*, *yubla-* “aldatmak, yalan söylemek”) bulunması konuyu destekler niteliktedir. Ayrıca sözcüğün her iki şeklinde isimden fiil yapan “+la” ekiyle yakın anlamlı, türemiş yeni kelimelerin bulunması da sözcüklerin kökteş olduğunu destekler. Bununla birlikte Halaç Türkçesinde kelime başı /y/ sesi, Azerbaycan Türkçesinde /g/ sesi, Kazak Türkçesinde /s/ Hakas Türkçesinde /n/ sesi, Tuva, Altay Türkçesi ve Moğolcada /h/ sesinin türemesi hem Türk lehçeleri arasında hem de Moğolcadaki c ~ g ~ y ~ h ~ n ~ s yaygın bir ses denkliği hadisesidir.

Bu sözcük Kaşgarlı Mahmud’un *Dîvânu Lugâti't-Türk* eserinde *yubıla-/yupla-* biçimindedir. “*aldatmak, hile yapmak*” anlamında kullanılan sözcük, *yap yup* ikileme biçiminde “*hile ve aldatma*” anlamlarındadır. Kaşgarlı Mahmud bu sözcüğün *yubıla-* biçiminde Oğuz ve Kıpçak lehçesinde “*aldatmak ve hile yapmak*” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Clouston, 1972, s. 870; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 985-989). *Dîvânu Lugâti't-Türk*’ün yazma nüshasının tıpkıbasımında bu sözcüklerin geçtiği sayfalar incelendiğinde kelimenin kökünün *yuba-* sözcüğünden türediği görülmektedir. Eserde söz konusu sözcük şu şekillerde verilmiştir:

أَرِ اِشِيغَ يُبَادَى أَى اَعْفَلَ الرَّجُلِ اِامِر و لَم يُبْرَمُهُ يُبَار يُبَامَاق

“Adam işi savsakladı ve yapmadı.” “*yubar*”, “*yayınır*”, “*yubamak*” “*yayınmak*” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 384; DLT, 2017, s. 480).

المثال منه يُقَالُ أَلِ اِشِيغَ يُبَيَّتَى أَى أَنَه اَعْفَلَ اِامِر و حَمَلَ غَيْرَه عَلَى اِغْفَالِه يُبْتَوْرُ يُبْتَمَاق وَأَصْلُه اَلْخَدَاقُ يَقُولُ اَلْغُرِيَةُ أَلِ اِنَى يُبِيَلَادَى أَى أَنَه خَدَعَه

“Örnek için şöyle denir: ol işig *yubattı*. “O işini savsakladı ve başkalarının da onu ihmal etmesine neden oldu; *yubatur*, *yubatmak*. “Aslı *aldatmak* demektir. Oğuzlar şöyle söylerler: ol anı *yubiladı*. “O, onu *aldattı*.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 331; DLT, 2017, s. 422).

Dîvânu Lugâti't-Türk’ün başka bir bölümünde sözcüğün isim biçimi *yap-yup* ikileme şeklinde geçmektedir.

يَابُ يُوْبُ الْمَكْرُ وَالْخَدِيْعَةُ لَا يُفْرَدُ يُوْبُ لَكِنْ يَزْدَوُجُ و مِنْهُ يَقُولُ اَلْغُرِيَةُ أَلِ اِنَى يُوْبِيَلَادَى أَى أَنَه خَدَعَه

yab yub “*hile ve aldatma*”, *yub* tek başına kullanılmaz ancak ikileme biçiminde söylenir ve bu nedenle Oğuzlar şöyle derler: ol anı *yubladı*. “O onu *aldattı*.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 405; DLT, 2017, s. 505).

تَنَكَّتْ خَانَى يُبِيَلَادَى اَلْمُ بَرِّلا تَبُوْلَادَى
قَدَّشْ لَارَى تَبِلَادَى اَلْمُ كُوْرُبُ يَزَى اَعْدَى

Tanğut hanı *yubıladı* ölüm birle tübüledi
 Kadaşları tabaladı ölüm körüp yüzi ağdı

“Tanğut hanı *hile yaptı*, ölüm ile tepeledi. Hısımları ayıpladı. Ölümü görüp yüzü bozuldu (Atalay, 1998, s. 328).

yupak sözünün *Dîvânu Lugâti't-Türk'*te geçen *يَابُ يَابُ /yab yub* biçiminin *يَابُ /yab* kısmı “hile” anlamında Harezmi Türkçesi eserlerinden Mi'rac-nâme'de geçtiği bilinmektedir (Ünlü, 2012, s. 699). Ayrıca Harezmi Türkçesinde sözcük *yobı* ve *yobıla-* biçiminde de geçmiştir. *yobı* “alay, istihza” anlamında ve *yobıla-* “alay etmek” anlamlarıyla verilmiştir (Ünlü, 2012, s. 690). Harezmi Türkçesinde geçen *yap* sözü günümüz Türkiye Türkçesindeki “yapmacık, yapay (sahte)” sözleriyle anolojik benzerliğe sahiptir.

Harezmi Türkçesinde geçen bu sözcüklerden *yubula-/yupula-* türevlerinin *yub/yup* kökünden gelmiş olabileceğini Kutb'un “*Hüsrev ü şirin*” eserinde geçen *yup* “hile” sözcüğü destekler niteliktedir (Ünlü, 2012, s. 609).

Ayrıca bu sözcük, Harezmi sahasının hacimli eserlerinden biri olan “Nehcü'l-Feradis”te “*yubulağucılar-maşhara kılğucılar*” ibaresinde şu şekilde geçmektedir:

“أَيْدِي يَا مُحَمَّدُ بُو أَوْلُ قَوْمَ لَارُ ثُرُورُ كَيْمِ مُسْلِمَانِ لَارِنِي يُوْزِينْدَا يُوْبُولَاغُوْجِي لَارُ مَسْخَرَه قَيْلَغُوْجِي لَارُ ثُرُورَلَارُ”

(Eckmann, 2014, s. 67)

“Aydi yâ Muhammed bu ol qavmlar tururlar kim müsülmanları yüzinde *yubulağucılar* maşhara kılğucılar tuturlar” (Eckmann, 2014, s. 49).

“Söyledi: Ey Muhammed bu kavimler Müslümanları yüz yüze *aldatan/kandıran* ve alay edenlerdirler.”

Sözcük Çağatay Türkçesinde *uşağ, uşak* “küçük, çocuk, tıfıl, hizmetçi”, *uşakla-* “bölmek, doğramak, parça parça etmek”, *uşal-* “ufalanmak, parçalanmak”, *uşalt-* “parça parça etmek, taksim etmek”, *uşat-* “ufalamak, kırmak, parçalamak” *yubat-* “bekletmek, eğlendirmek” biçim ve anlamlarında geçmektedir (Ünlü, 2013, s. 1189, 1260).

Kıpçak Türkçesi sahasında ise *Kitabü'l-İdrak Li-lisani'l-Etrak* eserinin haşiyesinde *yobula-* biçiminde “alay etmek” anlamında geçtiği görülmektedir (Toparlı vd., 2007, s. 325). Ayrıca 2016 yılında Sawash Muslihedin Abdulmajeed Al-Jasımı tarafından *İbnü Mühennâ Lüğati* üzerine yapılmış doktora tezinde bu sözcüğün *yubaydı-* biçiminde geçtiği ve “borç ödemek için kurnazlık yaparak, zamanı uzatmak” anlamlarına geldiği verilmiştir (Abdulmajeed, 2016, s. 134). *İbnü Mühennâ Lüğati*'nin yazma nüshası incelediğinde sözcüğün Arapça karşılığı *مطل و دفع /metelle* ve *defe'e* şeklinde geçmiştir. Arapça sözlükte *مطل /metelle* sözcüğünün *طل /telle* kökünden geldiği ve “sürüncemede bırakarak alacaklının hakkını yemek/dolandırmak” anlamına geldiği tespit edilmiştir (Elbostani, 2011, s. 402). Bununla birlikte *İbnü Mühennâ Lüğati*'nin başka bir sayfasında kelimenin *يُوبِلَادِي* (*yubladi*) biçiminde ve Arapça karşılığı *استهزا /istihzâ* “alay/alay etmek” anlamı da kaydedilmiştir (Kaçalın, 2016, s. 86A). Abdulmajeed, sözcüğü *yubıladı-* biçiminde okusa da kelime *yubladi-* şeklinde de okunabilirdi. Çünkü Arap alfabesindeki yazılışında *يُوبِلَادِي /b/* sesinden sonra */ı/* ünlüsü yazılmamıştır. *yuba-* sözcüğü çağdaş Azerbaycan Türkçesinde *yuban-, yubat-* biçiminde “gecikmek, geciktirmek, uzatmak, süründürmek” anlamlarında halen kullanılmaktadır (Orucov vd., 2006, s. 618).

Aynı zamanda Kıpçak Türkçesinde *yumak* sözcüğü de geçmektedir. Bu sözcük Kıpçak Türkçesi sahası eserlerinden *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye'de* “*hikâye*” anlamını taşımaktadır (Toparlı vd., 2007, s. 329).

Gregoryen Kıpçak sahasında ise *yuba-* “gecikmek, zevk almak, teselli bulmak, savaştırmak, ihmal ve gaflet etmek” anlamlarını taşımaktadır.

“Biy, biyiklenmedi yürekim benim, da ne *yubanmadı* közlerim benim” (Garkavets ve Hurşidian, 2001, s. 69).

“Tanrım! Benim kalbim kibirlenmedi ve gözlerim hiç *teselli bulmadı*.”.

“Mende toxtaldı yüreklenmexiñ seniñ, barça *yubanmaxnu* seniñ toldurduñ üstüme benim” (Garkavets ve Hurşidian, 2001, s. 183).

“Senin gazabın üzerimde dindi ve tüm *tesellini* üzerime yağdırdın.”.

“Bax damhilikin xarnımnıñ ménim, ki xuvatlanıptır üstüme benim, da suxlanıyır toyma yemex-içmex bile, da anıñ bile *yubandırıp* müşxülletir esimni benim” (Garkavets, 2002, s. 294).

“Bak! Benim açgözlülüğüm ve doymazlığım nefsimde galip gelip ve yemek içmekle hırslanarak aklımı *ihmal ve gaflete* düşürüyor.”

“Biy xuvatlılarınıñ, éminlet boyumuznu bizim, barça şaytanlıx, xalabalarından, da dünyâlık *yubanmaxından*” (Garkavets, 2002, s. 294).

“Ey güçlülerin Tanrısı! Bizim ruhumuzu tüm şeytanî kalabalıklardan ve dünya zevklerinden (*aldatmacalarından*) koru.”.

Bununla birlikte sözcüğün kökteşi olan *uşak/uwşak* ~ *ufak* ~ *uşak* biçimi bilinmektedir. *uşak/uwşak* sözcüğü ilk olarak Eski Uygur Türkçesi metinlerinde “ufak, küçük” anlamında geçmektedir (Caferoğlu, 1968, s. 268-269). Ayrıca “aldatmak” anlamıyla da *oşğançulamak* biçiminde Eski Uygur metinlerinde yer almaktadır (1968, s. 144).

“Yalan, dedikodu” anlamıyla Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig’in Kahire ve Viyana nüshalarında “*uşak söz*” biçiminde şu beyitlerde geçmektedir:

كونى سوزلاكىل سوز بارين كيزلاما

تونكاما كشييك سن اوشاق سوزلاما

(KB Kahire, 2015, s. 125b).

Toñama (yonama) kişig sen *uşak* sözleme

köni sözlegil söz barın kizleme

Sen başka insanı gammazlama, *dedikodu* yapma; Doğru söz söyle, doğruyu hiç gizleme.

اوشاقى² سوز اذارما بيما كيكنما

قوروغ سوزلاما سن كشييك سونكداما

(KB Fergana, 2015, s. 155b).

ķuruğ sözleme sen kişig sen soñdama

uşakî söz eđerme yime kikneme

Boş konuşma, insanları çekıştirme; *Dedikoduya* uyarak fitne çıkarma.

اوزون جين اوزونك دا بيرراق توت سقين

اوشاقجى كشييك قيلما اوزكا يقين

(KB Kahire, 2015, s. 168b).

Uşakçı kişig kıлма özke yakın

özünçin özünden yırak tut sakın

Dedikoducu insanları kendine yakın tutma; kendin için iftiracıyı kendinden uzak tut ve ondan sakın.

اوزونكددا كجيكنى بيرراق توت سقين

اوشاقجى كشييك قيلما اوزكا يقين

(KB Fergana, 2015, s. 192a).

² Fergana Nüshası sayfa 155a’da *uşakî* اوشاقى şeklinde yazılmışsa da metin aktarmalarda *uşak* şeklinde yazılmıştır.

Uşakçı kişig kılma özke yakın**özünde kiçikni yırağ tut saqın**

“*Dedikoducu* insanları kendine yakın tutma; küçüğü kendinden uzak tut ve ondan sakın.”

Ayrıca Kutadgu Bilig’te *yubat-* sözcüğü (*yub* kökünden türemiş olan) şu şekilde geçmektedir:

بو سوز ايش كا كيرُماز يويَتما اوزونك

ايلىك ايدى اوقتوم اشتيم سوزونك

(KB Fergana, 2015, s. 114a).

İlik aydı uktum işittim sözüñ

bu söz işke kirmez *yobatma* özüñ

(Arat, 1947, s. 389).

Arat kelimenin Anlamını Kutadgu Bilg III İndeks’te “savsaklatmak, ihmal ettirmek” anlamında verse de (KB, 1979, s. 549) Kutadgu Bilig II Tercüme’de aşağıdaki biçiminde vermiştir.

Hükümdar: -Anladım, söylediklerini duydum – dedi – fakat sözlerin *fyadası yoktur; kendini avutma* (Arat, 1959, s. 283).

أشاق النَمِيمَةَ يُقَالُ أَشاق سوز اى كلام نَمِيمَةَ

(DLT, 2017, s. 73).

“*Uşak* e’n-nemimet yuqâlu *uşak* söz eyye kelâmün nemimet”

“*Uşak*: dedikodu; herhangi bir dedikodu söz için *uşak* söz söylenir.”

أل منك سوزُمنى أَشَقْلَادِي اى أَنه قَتَّ حَدِيثِي وَ وَشَى أَشَقْلَار أَشَقْلَاماق

(DLT, 2017, s. 154).

Ol meniñ sözüمنى *uşakladı* eyye ennehu qatte hadîsi ve veşeye *uşaklar, uşaklamak*

“O benim sözüümü *kovladı*; kovlar, kovlamak.”

Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçen “*uşak*”, “*uşakçı*” sözlerinin ‘dedikodu, iftira; dedikoducu, iftiracı’ anlamlarıyla Halaç Türkçesindeki “*yıpa:q/yupağ*” ve “*yıpa:ğçı/yıpağçı*” sözü ile aynı anlamı taşıdıkları görülmektedir. Ayrıca *uşak* ve *ufak* sözlerinin de aynı kökten geldiği bilinmektedir.³ Bununla birlikte “*uşak, ufak*” sözleri “*uwsaşak/uwsaşak*” sözü ile kökteştirler. Nitekim Dîvânu Lugâti’t-Türk’te geçen *uşat-*, *uwsaşat-* sözlerinin “*uşak*”, “*ufak*” sözlerinin aynı kökten geldiğini de kanıtlamaktadır.

أَشْتَرُ أَشْتَماق وَيُقَالُ أَلْ أْتَماق أَشْتِي أَنه قَتَّ الْخَبْرُ وَ غَيْرَهُ وَ كَل إِذَا رَضَ كَلْ شَيْ وَ فَتَهُ أَشْتَرُ أَشْتَماق

(DLT, 2017, s. 114).

“*Uşatu, uşatmak* ve *yuqâlu ol etmek uşattı, ennehu fette’l-ğubzu ve gayrehu ve kulli ida rezze külli şey ve fettehu uşatur uşatmak*”

uşatur, uşatmak; ve şöyle söylenir: o ekmeği ufaladı (o ekmeği ve başka şeyleri kırıntılar haline getirdi). Ve her şeyin dövülme ve ezilmesi; *uşatur, uşatmak*

وَيُقَالُ أَلْ أْتَماق أَشْتِي أَنه قَتَّ الْخَبْرُ وَ غَيْرَهُ أَشْتَرُ أَشْتَماق هَذَا هُوَ الصَّحِيحُ وَ يُقَالُ أَلْ أْتَماق أَشْتِي

(DLT, 2017, s. 114).

“ve *yuqâlu ol etmek uwsaşattı, ennehu fette’l-ğubzu ve gayrehu uwsaşatur uwsaşatmak* haða huve’ş-şahihhu ve *yuqâlu ol etmek uşattı*”.

³ Uşak ve ufak sözünün kökeni ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (İlker, 2011).

ve söylenir: *O ekmeği ufaladı (o ekmeği ve başka şeyleri kırıntılar haline getirdi); “uvsatur, uvsatmak”*. Ve onun doğrusu şudur; şöyle söylenir: *o ekmeği uşattı*.

Görüldüğü üzere “*uşak, ufak*” sözleri aynı sözcüğün ya farklı şivelerde söyleniş biçimi ya da bilinmeyen bir tarihî süreçte aynı Türk lehçesindeki tek bir sözün farklı söylenişidir.

“Diller yazı ile buluştuklarında, kök yapılarında değişmeler, köklerin değişik söyleyişlerle ortaya çıkmış dal biçimleri çoktan oluşmuştu. Kısacası, dillerin söz türetme düzenekleri gelişmeden önce, bir tür şiveler arası alıntılarını ifade eden bu dal biçimlerin komşu bilgileri adlandırmak için kullanıldıklarını görmekteyiz. Söz kökleri, dillerin sözlüklerinde, tek ve ilk kökler halinde değil, eski şiveler arası alıntılarını ifade eden dal biçimleriyle birlikte yer alırlar.” (Karaağaç, 2020, s. 9).

Söz konusu kelimenin çağdaş Türk lehçelerinde hem *uşak/oşak* hem de *uvak/ufak* biçimi çeşitli varyant ve türevleri tespit edilerek incelendiğinde kelimenin *ob/op* kökünden geldiği varsayımı ileri sürülebilir. Sözcüğün *Dîvânü Lugâti't-Türk'*te geçen “*yap-yup*” şekli ve Eski Uygurcada geçen “*uba-/ubat-*” biçimini temel ölçüt olarak Çağdaş Türk Lehçelerindeki çeşitli kökteş ve türevleri değerlendirmiştir.

Özetle Halaç Türkçesinde *yipa:ğ* “*yalan*” anlamındaki sözcük, Eski Uygur Türkçesindeki *ubat-, upa-* “*yok olmak/ufalatmak, parçalamak*” sözünün kelime başı /y/ türemesi ile oluşmuş ve günümüze kadar gelmiş biçimidir. Yine Eski Uygur Türkçesinde kullanılan *uşak* “*ufak*” sözü Orta Türkçede “*dedikodu*” anlamıyla karşımıza çıkar ve Halaç Türkçesindeki “*doğru olmayan söz, yalan*” anlamlarıyla örtüşür. Hem şeklen hem de anlamsal bir devamlılığın olduğu sözcüğün varyantları çağdaş Türk lehçelerinde de görülmektedir.

Halaç Türkçesindeki *yipa:ğ* sözü Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde *yupat-* “*oyalamak*”, *omulmak* “*aldanmak*”, *omuldurmak* “*aldatmak*” anlamlarında geçmektedir (Necipoviç, 1995, s. 259, 472). Ayrıca *ufak* kelimesi *uvak/uşşak* biçimi de *ufak*, küçük anlamlarında “*uvala-, uvatkuç, uvat-*” türevleri ile birlikte geçmektedir (Necipoviç, 1995, s. 440-441).

Sözcük Özbek Türkçesinde *uvak* “*bölünmüş nesnenin parçaları, küçük, bölük, uşak*”, *uşalmak* “*parça parça bölünmek, ufalanmak*”, *uşak* “*bir şeyin küçük parçaları*”, *yopanmak* “*ağlamayı kesmek, avunmak, teselli bulmak*”, *yopanç* “*kişiyi avutmak, avunç, teselli*” *yopançik* “*teselli eden, avutan biçim ve anlamlarında geçmektedir* (UTİL, 1981, s. 263,288,289, 469).

Kazak Türkçesinde *usak* “*ufak*”, *usakta-* “*ufala-*”, *usak söz* “*dedikodu*” anlamlarında *sum ~ yum ~ yup* “*kurnaz, yalan*” *sum dünyeye* “*yalan dünya*” anlamlarında geçmektedir (Koç vd., 2019, s. 520, 622). Başkurt Türkçesinde *oşak* “*ihbar, jurnal, açıkça suçlama*”, *oşakl-* “*ispiyonlama, ihbar etmek, açıkça suçlamak*” *oşaksı* “*ihbarcı, jurnalcı, ispiyoncu*”, *yomakay* “*yalaka, yağcı*” *yomakayla-* “*yalakalık yapmak, yağcılık yapmak, dalkavukluk yapmak*” anlamlarında geçmektedir (Özşahin, 2017, s. 454).

Kırgız Türkçesinde *cobo-* “*oyalayarak, dikkatini dağıtarak yanıltmaya, kandırmaya çalışmak*”, *comok* “*masal, hikâye, efsane*”, *comokçu* “*masalçı, hikâye ve efsane anlatan kişi*”, *ubala-* “*ufala-, parçala*”, *uşak* “*dedi kodu*”, *uşak ayt-* “*dedikodu yapmak, kovculuk etmek, gyibet etmek*” *uşakçı* “*dedikoducu, kovcu, gyibetçi*”, *uşak* “*ufak, küçük*” *uşat-* “*ufalamak, parçalamak*” anlamlarında geçen kökteş sözlerdir (Arıkoğlu vd., 2016, s. 615, 627, 1154-1155).

Hakas Türkçesinde ise *omart-* (oma- ~ opa- ~ upa- ~ yupa-) “*aldatmak, kandırmak*” anlamında *numah ~ umah* (numah ~ yumah ~ yumah), *numahçı ~ yumahçı ~ yumahçı ~*

yumacı ‘masalci’) ise “masal, hikâye’ ve masalci, hikâyeci” anlamlarında geçmektedir (Arıkoğlu, 2005, s. 89; Gürsoy Naskali, vd., 2007, s. 320, 547).

Sözcük Saha Türkçesinde *xop*, *xop-sip* “dedikodu”, *xobuoççu* (ilk seste y ~ g ~ h ~ x denkliği ile) “dedikoducu” biçiminde, “efsane” anlamı taşıyan sözcük ise *nomox* (kelime başı ilk ses y ~ c ~ g ~ n denkliği ile) biçiminde geçmektedir (Vasiliev, 1995, s. 61, 77).

Hikâye ve masal anlamını taşıyan sözcüğün “*yumak*, *yomak*, *yomah/yomahla-* “masal anlatmak”, *comok*, *comokçu* “masalci”, *umah/umah*, *nimahçı* “masalci”, *nomox* biçimleri çağdaş Türk lehçelerinde bilinmektedir. Masal ve hikâyelerin genellikle hayal ürünü ve gerçek dışı özelliği dikkate alındığında bu sözcüklerin de *yalan* anlamı taşıdığı düşünülebilir niteliktedir. Günümüz Türkiye Türkçesinde “*masal anlatmak*”, “*masal okumak*”, Güney Azerbaycan Türkçesinde ise “*nağıl demək*” ifadeleri “gerçek olmayan söz söylemek, yalan söylemek” anlamlarını taşımaktadır.

Ufak anlamı taşıyan sözcük Kumuk Türkçesinde *uak*, *ual-* “ufalanmak, ufalamak” biçiminde geçmektedir (Nemeth, 1990, s. 53). Sözcüğün “masal” anlamı taşıyan kökteşi ise *yomak* şeklinde kullanılmaktadır (Pekacar, 2011, s. 398).

Çuvaş Türkçesinde sözcüğün *yıpiltat-* “yaltaklanmak, dalkavukluk etmek” anlamlarında, *yomah* “masal” *yomahla-* “masal anlatmak” *yıpat-* “kandırmak, teselli etmek, eğlendirmek” *yopla-* “sohbet etmek, konuşmak, dedikodu yapmak” *yıpiltat-* “pohpohlamak, dedikodu yapmak, çekiştirmek, gammazlamak” gibi anlamları taşımaktadır (Bayram, 2019, s. 219, 974, 987). Çuvaşçadaki türevlerin *Dîvânu Lugâti't-Türk'*te geçen *yap-yup* ikilemesinin her iki kök sözcüğünden farklı söylenişlerle ortaya çıktığı görülmektedir.

Tatar Türkçesinde *oşak* “ihbar, jurnal”, *uvalu-* “ufalamak, parçalamak” anlamlarında geçmektedir (Öner, 2009, s. 209, 309). *yup/yub* kökünden türetilen *yumala-* “pohpohlamak”, *yumakaylan-* “yaltaklanmak, okşamak, övmek” anlamlarında geçmektedir (Ganiyev, vd., s. 1997, s. 436).

Tuva Türkçesinde *hop* “dedikodu, lakırdı, iftira, bühtan”, *hopçu* “dedikoducu”, *hoptaar-* “dedikodu etmek, iftira atmak” anlamlarını taşımaktadır (Arıkoğlu, Kuular, 2003: 83). Altay Türkçesinde de sözcüğün *hop ~ yop ~ yup* biçimi *Dîvânu Lugâti't-Türk'*te “hile, aldatma” anlamında geçse de Tuva Türkçesinde Halaç Türkçesinde olduğu gibi *yalan* anlamında kullanılmaktadır.

Sözcük Altay Türkçesinde *op* şeklinde “yalancılık, sahtekârlık”, *optol/opton-* “ikiyüzlü davranmak”, *optu* “ikiyüzlü, hilekâr” anlamlarında kullanılmaktadır (Gürsoy Naskali, vd., 1999, s. 140). Kelime Tuvaca ve Altaycada “*hop ~ op*” kök biçiminde “dedikodu, iftira” ve “ikiyüzlü, hilekâr” anlamlarında geçmekte olsa da Halaç Türkçesinde sözcük “*yup*” kökünden türetilmiş “*yup+a*” fiilinden ‘ğ/q’ isim yapma eki ile “*yupa:q/yupa:ğ*” biçiminde kullanılmaktadır.

Moğolcada *ob* “hile, yalan, dolandırıcılık” anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca kelimenin h’li şekli de geçmektedir. *hob* “kov, dedikodu, iftira” *hopçi* “dedikoducu, iftiracı” *hobla-* “dedikodu yapmak, iftira atmak, kovlamak” *hubi* ise “kandırmak, aldatmak, azdırmak”, anlamlarında kullanılmaktadır (Lessing, 2017, s. 729, 1121-1122, 1151).

Sözcük Türkmen Türkçesinde *uşak* “küçük, çocuk, yavru”, [uşak-düşök ikileme biçiminde de ufak tefek, kırıntı anlamında], *uşatmak* “dövmek [kül uşak etmek], parayı küçük parçalara bölmek, para bozmak” biçiminde geçmektedir (Kıyasova vd., 2015, s. 407). Ayrıca sözcüğün *yap* kökünden bir türevi veya kökteşi olan *yaplamak* “suçlamak, töhmet vermek, karalamak”, *yapmak* “birinin üstüne suç atmak” *yomak* “gülmececi söz, mizah,

komik söz", *yomak aytışmak*, *yomakçı* biçimleri de geçmektedir (Kıyasova vd., 2016, s. 461-462, 500).

Kelime Azerbaycan Türkçesinde *gop* "yalan, abartılı söz" *gopçu* "yalancı" *gopçuluq* "yalancılık, uydurma konuşmak" *goplamak* "yalan konuşmak, abartılı konuşmak" biçiminde geçmektedir (Orucov vd., 2006, S. 256; Ceferli, 2013, s. 1845). Görüldüğü gibi Azerbaycan, Tuva, Altay Türkçesi ve Moğolcada kelime Orta Türkçe eserlerde geçen kök biçiminde meydana gelen ses olayları (yap-yup ~ ob ~ hob ~ op ~ gop) dışında günümüzde de aynı şekilde kullanılmaktadır.

Sonuç

Yazı, Halaç Türkçesinde "yalan" veya "gerçek dışı ifade" anlamında kullanılan *yipa:ğ* sözünün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerdeki anlamlarının yanı sıra tarihî ve mevcut lehçelerdeki anlam farklılıkları/benzerliklerine değinmiştir. Çağdaş Türk lehçelerindeki ilişkili olduğu sözcükler belirtilerek kavram alanı göz önüne alınıp sözcüklerin etimolojik tahlili yapılmış, türev ve kullanımları en eski yazılı belgelerden başlayarak takip edilmiş, tanıklar ışığında incelenmiştir.

Eski Uygur Türkçesi'nden itibaren *ubat-*, *uşamak* (ufalamak), *uşak* (ufak, küçük) biçimlerinde b'li veya ş'li varyantlarıyla karşımıza çıkan sözcüğün hem anlam hem de biçimsel olarak en geniş kullanıma ulaştığı devir Orta Türkçe dönemidir. *uw-* (ufalamak), *uşat-* (küçültmek, parçalamak, ufalamak), *uwşat-*, (ufalamak), *uşal-* (ufalanmak, parçalanmak), *uşak* (ufalamak), *uşak* (küçük, dedikodu), *uşakla* (dedikodu yapmak, laf taşımak)" biçimleri bu dönemde kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinde *uşak*, *ufak* biçiminde kullanılan sözcüklerin Türkçenin tarihî dönemlerinden beri hem b'li (f ~ b ~ p) hem de ş'li biçimde kullanılmasından dolayı Halaç Türkçesindeki *yipa:ğ* sözünün de Türk dilindeki "uşak, uşakçı, uşak söz" kelimeleri ile kökteş olması muhtemeldir. *yipa:ğ* sözünün ilk hecesinde cereyan eden /y/ sesi türemesi de Türk dilinin olası ses hadiselerindedir. Halaç Türkçesi, diğer ortak Türk lehçelerinden farklı bir gelişim çizgisi takip ettiği için *yipa:ğ* sözünün lehçede bu biçimiyle yer alması beklenen bir durumdur. Türk dilinin tarihî sürecinde her iki biçiminin fiil türevlerinin (*uşakla-* "laf taşımak", *yobıla-*, *yubla-* "aldatmak, yalan söylemek") bulunması konuyu destekler niteliktedir. Ayrıca sözcüğün her iki şeklinde isimden isim yapan "+la" ekiyle yakın anlamlı, türemiş yeni kelimelerin bulunması da sözcüklerin kökteş olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Halaç Türkçesinde kelime başı /y/ sesi, Azerbaycan Türkçesinde /g/ sesi, Kazak Türkçesinde /s/, Hakas Türkçesinde /n/ sesi, Tuva, Altay Türkçesi ve Moğolcada /h/ sesinin türemesi hem Türk lehçeleri arasında hem de Moğolcadaki c ~ g ~ y ~ h ~ n ~ s ses hadiselerinin yaygın görüldüğü durumdur.

Kaynakça

- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arikoğlu, E. vd. (2016). *Kırgızca Türkçe Sözlük*. Bişkek: Udk, BBK, ©KTU.
- Arikoğlu, E. (2005). *Örnekle Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arikoğlu, E. ve Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1998). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*. Ankara: TDK Yayınları.
- Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: TDK Yayınları.

- Ceferli, İ. (2013). *Ferheng-i Lugati Azerbaycan*. Tebriz: Ahrar Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Dîvânü Lugâti't-Türk* (DLT) (2017). (Haz. Mustafa Kaçalın), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Doerfer, G. ve Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch des Chaladsch. (Dialekt von Charrab)*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Doğan, İ. ve Usta, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı, Sözlük-Gramatikal Dizin*. Ankara: Altınpost Yayıncılık.
- Eckmann, J. (2014). *Nehcü'l-Ferâdîs I, Tıpkıbasım ve Çeviri yazı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Elbostani, F. İ. (2011). *Müncidü't-Tullab.* (çev. Muhammed Benderrigi). Tahran: İslami Yayınlar.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmut Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş Metin-ÇeviriNotlar-Dizin* (2. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ganiyev, F. vd. (1997). *Tatarca-Türkçe Sözlük*. Kazan-Moskova: İnsan Neşriyatı.
- Garkavets, A. (2002). *Kıpçakskoye Pismenoye Naslediye I, Katalog I Teksty Pamyatnikov Armyanskim Pis'mom*. Almatı: Deşt-i Kıpçak.
- Garkavets, A. (2007). *Kıpçakskoye Pismenoye Naslediye II Pamyatniki Duxovnoy Kulturu/Kıpçak Yazılı Mirası II Manevi Kültür Anıtları*. Almatı: Kasean; Baur.
- Garkavets, A. ve Hurşidian, E. (2001). *Armyansko Kıpçakskaya Psalter Napisal Diyakon Lusig İz Livov 1575/1580./ 1575/1580 Yıllarında Livovli Diyakoz Lusig Tarafından Yazılan Ermeni Kıpçak Mezmuru*. Almatı: Deşt-i Kıpçak.
- Gürsoy Naskali, E. vd. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara, Türk Dil Kurumu.
- Gürsoy Naskali, E. ve Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Halhalî, M. M. B. (2014). *(der./Çev. Ali Asgar Cemrasi. Salebiyye. Tülkü Matalı Halaç Tili*. Tahran: Tekdiraht yayınevi.
- Hamilton, J. R. (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (çev. Vedat Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Heyet, C. (2002). *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihi Seyri*. Tahran: Paykan Yayınevi.
- İbnü Mühennâ Lügâti (Hilyetü'l-İnsân ve Helbetü'l-Lisân)* (2016). (Haz. Mustafa Kaçalın). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İlker, A. (2011). Un, Ufak, Uşak Kelimeleri Üzerine. *Turkish Studies*, 6(1), 198-203.
- Karaağaç, G. (2020). Sözlüklerimizde Halk Etimolojisi, *Belgü*, (5) , 7-18
- Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânü Lûgati't-Türk*: [Millet Ktp. Arabî Kit. 4189. sy.'dan] Tıpkıbasım/Facsimile: İstanbul 2017, 79+1a-319b yr. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları/88. Edebiyat ve Sanat Serisi: 19.
- Kerimov, F. Ve Derbendi, C. (2015). *Süleyman Şah ve Qarışqa/Hazret-i Süleyman ve Karınça Hikayeti*. (çev. Cemrasi, Ali Asgar).Tahran: Tekdraht Yayınevi.
- Kıyasova, G. vd. (2016). *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü 2 Cilt Türkmenistanın İlimler Akedemiyası Magtumgulu Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutu, Aşgabat*.

- Koç, K.- vd. (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kutadgu Bilig İndeksi (KB)* (1979). (haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). TKAE.
- Kutadgu Bilig Tıpkıbasım (KB)* (2015). Kahire Nüshası. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Lessing, F. D. (2017). *Moğolca – Türkçe Sözlük 1-2*. (çev. Karaağaç, Günay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mahmut Bin Ali (2014). *Nehcü'l-Feradis, Uştmağlarıñ Açuq Yolu*. (Tıpkıbasım ve Çev.: Eckman, Janos). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Emir Necipoviç, N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (çev. İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nemeth, G. (1990). *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Orucov, A. vd. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugatı Cilt 2*. Bakü: Şark-Garb.
- Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Abdulmajeed Al Jasım, S. M. (2016). *İbnü Mühennâ Lügati (Kitâb Hilyetü'l-İnsân ve Helbetü'l-Lisân), (Metin-Dil Özellikleri-Dizin)*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Toparlı, R. Vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UTİL (1981). *Uzbek Tilining İzahli Lugati II, Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin Nomidagi Til va Adabiyet İnstitüti*, Maskva: Rus Dili Neşriyatı.
- Uzunkaya, U. (2019). Halaçça Sözlükler ve Halaççanın Söz Varlığı Üzerine. *Edebiyat ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 63, 1-19.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Vasiliev (Cargıstay), Y. (2015). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.